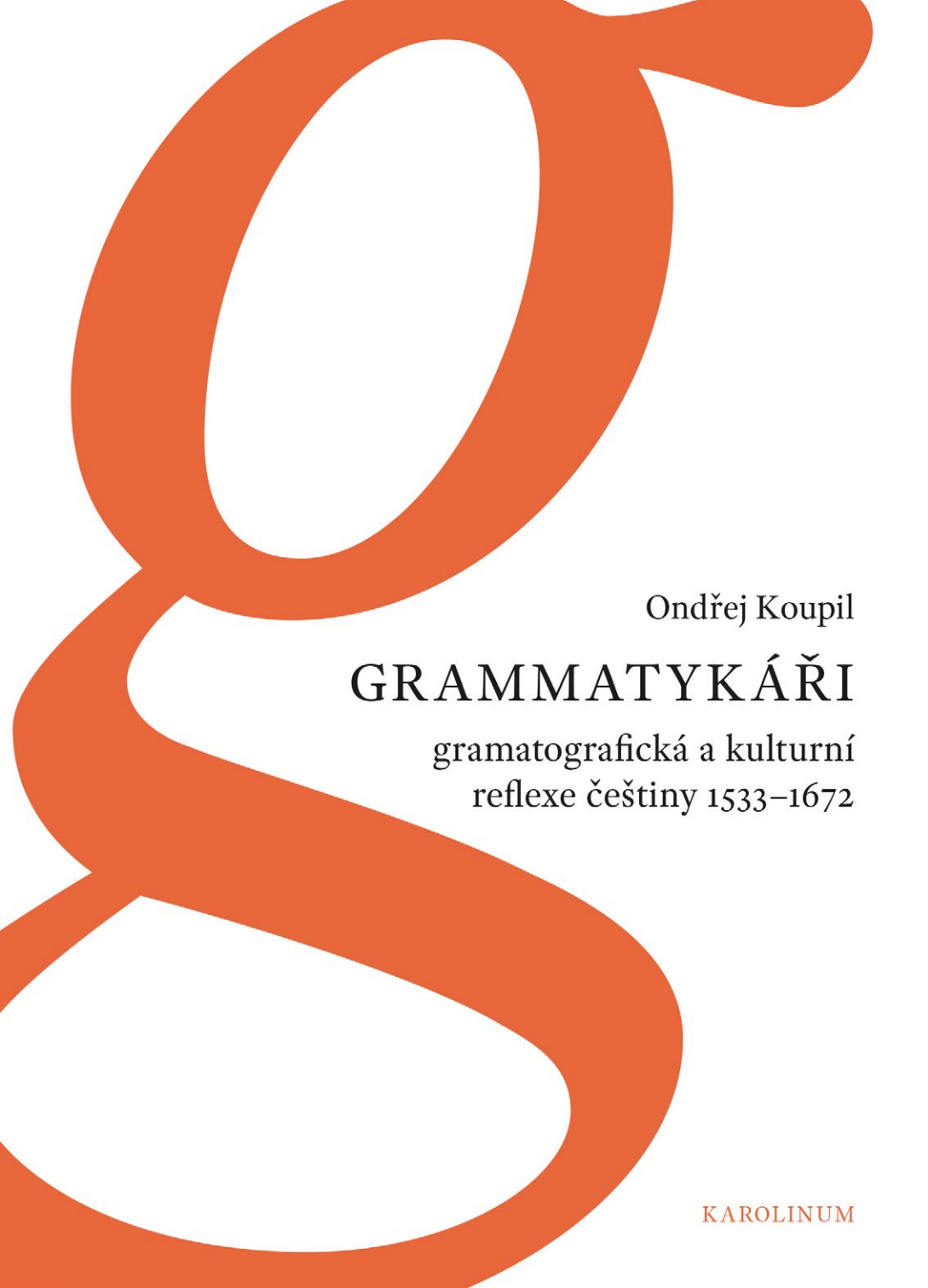

Ondřej Koupil

GRAMMATYKÁŘI

gramatografická a kulturní
reflexe češtiny 1533–1672

KAROLINUM

Grammatykáři

gramatografická a kulturní reflexe češtiny 1533–1672

Ondřej Koupil

Recenzovali:

v prvním vydání

prof. PhDr. Karel Kučera, CSc.

prof. PhDr. Dušan Šlosar, CSc.

v druhém vydání

PhDr. Ondřej Bláha, Ph.D.

První vydání knihy vyšlo v roce 2008 s vročením 2007.

Revize textu pro druhé vydání byla v roce 2013 podpořena

z projektu LINDAT/CLARIN – Vybudování a provoz

českého uzlu panevropské infrastruktury pro výzkum

(identifikační kód LM2010013).

Redakce Kateřina Vojtová

Grafická úprava Knyžnyk Apudportam

ve spolupráci s Jakubem Krčem

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání druhé, revidované

© Univerzita Karlova v Praze, 2015

Text © Ondřej Koupil, 2015

Illustrations © Ústav pro jazyk český AV ČR, Národní muzeum,

Národní knihovna ČR, Vědecká knihovna v Olomouci,

Moravská zemská knihovna, Strahovská knihovna, 2015

ISBN 978-80-246-2734-2

ISBN 978-80-246-2738-0 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2015

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

*Lus. Sc. in
eternum*

Laus Deo,
Finis de Orthographia.

Poděkování

V prvním vydání (vyšlo s vročením 2007 na začátku roku 2008):

Poděkování za pomoc a podporu při psaní náleží především mé manželce Marcelle Koupilové a příteli Václavu Petrbockovi. Za poskytnutí textů a konzultací, za diskuse, oponenturu a korektury nebo za pomoc a pochopení děkuju (v pořadí podle abecedy) Tilmanu Bergerovi, Alessandru Catalanovi, Bronislavě Čechotkové, Aleně Fidlerové, Štěpánu Hančovi OSB, Vladimírovi a Jarmile Hnátkovým, Miroslavovi a Pavle Koupilovým, Karlu Kučerovi, Daliboru Lehečkovi, Janovi a Martě Linkovým, Pavlu Marešovi, Camille Nečasové, Stefanu M. Newerklovi, † Karlu Olivovi, Filipu Outratovi, Anselmu Skřivánkovi OSB, † Alexandru Stichovi, Dušanu Šlosarovi, Martinu Valáškoví. A dalším.

V druhém vydání (2015) dále:

Ondřeji Bláhovi, Tomáši Hoskovcovi, opět Pavle Koupilové, Jakubu Krčovi, Markétě Matouškové, Karlu Olivovi ml., Petru Voítovi, Kateřině Vojtové a všem, kdo mi poslali nebo sdělili své připomínky.

Obsah

Poděkování VII

0. Ante limen XIII

0.0 Ante limen XIII

0.1 Bibliografie XXVI

0.1.A Prameny XXVII

0.1.A1 »Jazykové knížky« a jejich zkratky XXVII

0.1.A2 Další staré prameny a jejich zkrácené citování XXX

0.1.A3 Edice a překlady pramenů XXXI

0.1.B Literatura (po r. 1780) XXXVI

1. Kontexty a tradice 3

1.0 Přehled kapitoly 3

1.1 Evropská tradice: ars grammatica & artes sprízněné 4

1.1.0 Římská cesta 4

1.1.1 Platón a Aristotelés: reflexe jazyka, filozofie a původ slov (poznání věcí) 5

1.1.2 Dionysios Thrax a Varro Reatinus: reflexe jazyka, literatura
a správnost slov (knihovny) 11

1.1.3 Donatus a Isidorus: reflexe jazyka, dlouhý konec antiky a kánony
(základy budoucích renesancí) 19

1.1.4 Melanchthon a Alvarus: reflexe jazyka, rozklížení konfesní univerzality
a správnost slov (opět škola) 27

Exkurz první

***Jan Caramuel z Lobkovic: anagramata, kombinatorika znaků a Bůh i svět
v zrcadle liter 32***

1.2 Středoevropské kontexty 37

1.2.0 Raněnovověká emancipace vernakulárních gramatik 37

1.2.1 Výhled přes hraniční hory: Německo 38

1.2.2 Výhled přes hraniční hory: Polsko 42

1.3 Česká tradice jazykověobránná 44

1.3.0 Jazyk se bránil 44

1.3.1 Bořivoj, Přemysl, Dalimil a Karel 45

- 1.3.2 Hus, Cornelius, Philonomus a Sudetinus 51
- 1.3.3 Stránský, Balbín, Pešina a Rosa 59
- 1.4 Shrnutí kapitoly 69

2. Gramatiky češtiny 1 70

- 2.0 Přehled kapitoly 70
- 2.1 Předrosovské »gramatiky« češtiny: výměr 70
- 2.2 Předrosovské »gramatiky« češtiny: výčet 73
 - 2.2.0 Membra corporis 73
 - 2.2.1 Mluvnice náměšťská 1533 74
 - 2.2.2 Mluvnice Jana Blahoslava (do roku 1571) 83
 - 2.2.3 Mluvnice Matouše Benešovského 1577 101
 - 2.2.4 Mluvnice náměšťská 1588 105
 - 2.2.5 Mluvnice Vavřince Nudožerského 1603 109
 - 2.2.6 Mluvnice náměšťská 1643 117
 - 2.2.7 Mluvnice Jana Drachovia 1660 127
 - 2.2.8 *Brus* Jiřího Konstance 1667 137
 - 2.2.9 *Žáček* Matěje Štajera 1668 151
 - 2.2.10 Anonymní a nedatovaná *Prima principia* 161
 - 2.2.11 *Čechořečnost* Václava Jana Rosy 1672 165
- 2.3 Negramatiky 168
- 2.4 Shrnutí kapitoly 175

3. Gramatiky češtiny 2 177

- 3.0 Přehled kapitoly 177
- 3.1 Zkoumající a zkoumané 177
- 3.2 Příčné řezy 179
 - 3.2.0 Příčné řezy: proč 179
 - 3.2.1 Předmluvy a autorské intence 180
 - 3.2.2 Hodnotová hierarchizace jazyků 182
 - 3.2.3 Čeština vedle němčiny 186
 - 3.2.4 Touha puristická 189
 - 3.2.5 Racionalizace 193
 - 3.2.6 Jazykové autority 198
 - 3.2.7 Starší čeština 207
 - 3.2.8 Sociální a geografická stratifikace jazyka 216
- 3.3 Intertextualita 222

Exkurz druhý

Matouš Benešovský: »pouhá paradigmata«, časoměrné básnictví a český a slovanský jazyk 226

3.4	Hnízdování	233
3.5	Motivika	235
3.5.0	Motiv jako pohnutka	235
3.5.1	Biblické překlady	235
3.5.2	Ideál »zlaté doby«	245
3.5.3	Metrická poezie	250
3.5.4	Další motivy	259
3.6	Nový život starých mluvnic	260
3.6.0	Poznání a edice textu	260
3.6.1	Edice mluvnic: proč	262
3.6.2	Edice mluvnic: jak	263
3.7	Shrnutí kapitoly	265

4. Čechořečnost jako syntéza tradic 267

4.0	Přehled kapitoly	267
4.1	Kolekce biografických údajů	267
4.2	Mrtví a živí	271
4.3	Rosa a jazyk	282
4.3.0	Obhled celku	282
4.3.1	Nomina	289
4.3.2	Verba	294
4.3.3	Elegantní syntax	300
4.3.4	Lexikon	303
4.3.5	Jazykové ideály	314
4.4	Rosova prozódie	319
4.5	Shrnutí kapitoly	323

5. Post finem 327

6. Zkratky, poznámka k transliteraci, resumé a rejstřík 331

6.0	Přehled	331
6.1	Zkratky	331
6.2	Poznámka k transliteraci a vyznačování v textu	333
6.3	Deutsches Resümee	334
6.4	English summary	336
6.5	Seznam vyobrazení	338
6.6	Rejstřík proprií a názvů literárních děl	339

This electronic book—ISBN 978-80-246-2738-0 (online : pdf)—is a digital edition of a printed book published in 2015 (ISBN 978-80-246-2734-2). To enjoy more features of its PDF format you may use the external links placed in the bibliography (p. XXVII sq., symbol “MDM”) and in the legends under the illustrations (“MDM”). These external links are marked with the fox-red colour.

o. Ante limen

Přečíst si to, co vykonali naši předchůdci,
není jen pouhým archeologickým rozptýlením,
ale také imunologickým bezpečnostním opatřením.¹
Miey se dobře: čti a fuď vpřijmý čtenáři (NámGram1533 C3v).

o.o Ante limen

Než začneme mluvit, před prahem následujících úvah a výkladů o starší české gramatografii, dovolíme si jisté prodlení. Nechceme tyto řádky nadepisovat »úvod«, protože ještě neuvádějí přímo k předmětu knihy. Nepíšeme ani »výstraha« nebo »upozornění«: takové slovo by sice bylo našemu záměru bližší než »úvod«, ale vzbuzovalo by nežádoucí asociace — jako by čtenáři hrozilo něco vážnějšího než jen horší orientace v jednom z mnoha textů, jimiž se dnes zaplavujeme. *Ante limen*, dříve, než budeme mít příliš blízko před sebou jednotlivé postavy, knihy, různá tvrzení a koncepty, chceme s odstupem zvážit (a v dobrém znevážit) několik základních termínů.

Těm slovům je těžké se v knize o starých gramatikách vyhnout, protože s nimi historicky orientovaná lingvistická bohemistika dosud běžně pracovala. Bylo řečeno »o starých gramatikách«: a už v tomto slovním spojení je obsažen první problematický termín — »gramatika«. Jeho problematičnost je dána především tím, že historický název žánru *grammatica* se nekryje s pojmem gramatiky, jak ho používá dnešní lingvistika. Záměna pojmů spojených se zdánlivě (tj. slovně, zvukově) totožným

1 Eco, *Hledání dokonalého jazyka*, s. 280.

termínem tehdy a nyní by nás mohla vést k přímočarým spojením tehdejší a dnešní »gramatiky« a historických a moderních »gramatografů«. Nechceme samozřejmě říci, že tu souvislost, *traditio*, předávaná kulturní a vědomostní návaznost neexistuje (je to naopak námět této knihy); ale zájem o jazyk projevovaný v 16. a 17. století lze jen stěží označit slovy »jazykověda« nebo »lingvistika«, jak dnes říkáme disciplínám, v jejichž rámci se píšou »gramatiky«. Lépe tu snad uspějeme, když se na předmět svého zájmu podíváme očima staré filologie. Nebudeme se pak v starém díle podívat nad tím, co do »gramatiky« v našem slova smyslu nepatří: nad verši a metrickými pravidly v gramatice češtiny, nad zaujatým hodnotovým srovnáváním češtiny s klasickými a sousedními jazyky nebo nad translato-logickými poznámkami ke zcela určitým biblickým místům ve zcela určitých tiscích... Bude nám jasnější málo deskripční a hodně konstrukční a preskripční modus, v němž jsou staré gramatiky napsány. Zůstaneme i nadále u slova »gramatika«, ale budeme mu rozumět méně terminologicky; »gramatika« bude vlastně »jazyková knížka« (ale nepředbíhejme k podkapitole 2.1).

Větší starost a nejasnost nám může způsobit několik dalších termínů, zděděných z tzv. pražské jazykovědné školy. Při práci s dnešní kulturní a oficiálně (školsky) prosazovanou prestižní podobou českého jazyka jsme si zvykli pracovat s termíny »spisovná čeština«, »norma spisovného jazyka«, »kodifikace jazykové normy« a »úzus«. Jistým podoborem lingvistiky vůbec, a tedy i bohemistiky, se stala »jazyková kultura«.² Právě jazyková kultura je rámcem, v němž tento komplex vzájemně provázaných termínů a pojmů — »pojmoslovná soustava pražské školy«³ — funguje. I když se vyhneme běžným nedorozuměním, která výše uvedená sousloví mimo bohemistiku pražské školy⁴ vyvolávají — např. »hovorová čeština« jako

2 Samo slovní spojení je staré, srov. např. Comenius, *ODO II*, sl. 49–65.

3 NEBESKÁ, *Jazyk, norma, spisovnost*, s. 13.

4 Konsenzuální definice zmíněných pojmů: KARLÍK aj., *Encyklopedický slovník češtiny*, s. v.; ke genezi terminologického trsu a posunům ve vymezování pojmů a koncepcí u bohemistů, kteří se podíleli na diskusi o »jazykové normě« a spojených problémech od let 30. dodnes, souhrnně NEBESKÁ, *Jazyk, norma, spisovnost*.

ta, kterou »se hovoří«, nebo záměna »normy« a normování⁵ (tedy »kodifikace«) —, pořád před námi zůstává otázka, jak s těmito termíny pracovat při studiu staršího jazyka a především při studiu dobové reflexe tohoto jazyka. Jazykovou reflexí tu rozumíme nejenom reflexi o podstatě jazyka a možnostech jeho užívání,⁶ ale i veškeré praktické reflektování jazykového provozu, tedy společenských, politických a kulturních aktivit přímo spojených s jazykem (srov. i 2.3); ty, kdo takovou reflexi písemně konají, dále nazýváme reflektory jazyka.

Terminologický komplex spjatý s »jazykovou kulturou« a »teorií spisovného jazyka« vznikl při formování pražského lingvistického strukturalismu v 20. a 30. letech minulého století; jako krystalizační bod a manifestační projev jeho autorů se obvykle připomíná sborník Pražského lingvistického kroužku *Spisovná čeština a jazyková kultura*.⁷ Motivy, hybnými zdroji generačního úsilí Mathesiova, Havránekova, Jakobsonova a dalších »pražských strukturalistů« byla péče o současný, aktuálně užívaný prestižní jazyk nepřilíš staré republiky a dále spor s dalšími jazykovědci o to, jak tuto péči prakticky provádět a kam ji směřovat. I v souvislosti s dobovým obratem světové jazykovědy, který reprezentují hlavně posmrtně rekonstruované ženevské přednášky Ferdinanda de Saussure,⁸ přešli z mladogramatického historizmu a sledování časových vývojových řad jazykových prvků (z »diachronie«) k pohledu do současného, uživatelsky přístupného jazykového systému (k »synchronii«). Termíny a pojmy, o nichž je tu řeč, byly vypracovány právě k tomuto »synchronnímu« účelu — k provokaci zájmu o praktické užívání jazyka na straně jedné a k zamezení prostých »puristických« a obrozensky obranných tendencí v tomto zájmu na straně druhé. Kdybychom chtěli využít vlastního jazyka pražské jazykovědné školy, řekli bychom, že v takové situaci byly zmiňované poj-

-
- 5 Podobně užil adjektiva *normativní* pro popis činnosti starých gramatiků Jiří KRAUS (K zdrojům normativnosti českých gramatik, s. 144–145) — jako opozita k *deskriptivní*, a tedy synonyma k *preskripční* a *preceptivní*.
 - 6 To rozumí termínem »Sprachreflexion« ve své habilitační práci německý historik jazykovědy a rétoriky Andreas GARDT (*Sprachreflexion in Barock und Frühaufklärung*, s. 1).
 - 7 HAVRÁNEK aj., *Spisovná čeština a jazyková kultura*.
 - 8 ČESKY SAUSSURE, *Kurs obecné lingvistiky*.